

НОМО SAPIENS: ЯК ВІН ВІДОБРАЖЕНИЙ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ *

Чи знайдеться на Землі ще хоч одне ремесло, в якому розумова діяльність відігравала б таку ж визначальну роль, як у професії вченого? Певно, що ні. Мислення є головним інструментом цієї професії. Через це воно й самé стало предметом пильного зацікавлення представників різних дисциплін. Філософи, наприклад, розглядають його як одну з форм пізнання дійсності. Логіки встановлюють закони та процедури правильного мислення. Психологи безпосередньо спостерігають, як думає конкретна людина. Нейрофізіологів цікавлять механізми мислення як частини вищої нервової діяльності. Психіатри досліджують патологічні відхилення в ньому. Кібернетики та представники інших галузей, об'єднаних проблемою штучного інтелекту, моделюють розумову діяльність людини засобами електронно-обчислювальної техніки.

Свої аспекти цієї проблеми є й у науки про мову. Так, нейро- та психолінгвістика намагаються простежити, як у мовця замислена думка втілюється у слово і як у слухача з почутого слова виникає думка. Когнітивна лінгвістика розглядає мову та мовлення як один із різновидів розумової діяльності, простежує, як саме остання відбивається в різних мовних одиницях – словах, реченнях, текстах.

Лінгвістика має ще одне відношення до названої проблеми, про яке ми й хочемо розповісти у цій статті. Йдеться про етимологію – мовознавчу дисципліну, що досліджує походження й історію слів.

Відомості про походження слова містять у собі не лише суто лінгвістичну інформацію. Значення етимологічних досліджень виходить далеко за межі самої лінгвістики, адже історія української мови — це історія українського народу та його думки. В надрах лексики потужною пружиною стиснутий тисячолітній досвід наших пращурів — їхні уявлення, погляди, думки, переживання, відчуття прекрасного.

* Стаття висвітлює результати досліджень за проектом «Походження української лексики: психічний і духовний світ людини», який виконувався за рахунок бюджетних коштів Міністерства освіти і науки України, наданих як грант Президента України для молодих учених.

Візьмімо, наприклад, дієслово *сердитися*. Етимологічний аналіз показує, що воно утворилося від слова *серце*. І це свідчить про те, що раніше серце уявлялося вмістилищем почуттів, такий собі «орган душі». Слово *обов'язок* має той самий корінь, що й слово *в'язати*. Отже, в давнину поняття обов'язку трактувалося як те, що «зв'язує», «обв'язує» людину, обмежує її свободу.

Послідовно аналізуючи у такий спосіб походження слів, етимолог одержує вірогідні відомості про історію матеріальної та духовної культури, про розвиток первісного мислення та панівні в минулому світоглядні уявлення.

Ось чому лінгвісти вважають мову не лише засобом спілкування, а й самобутнім архівом народних знань, справжньою енциклопедією національної культури. Важливе завдання етимології – відтворити, реконструювати систему цих знань.

У цій статті ми спробуємо проаналізувати походження української лексики, що відображує мислення людини, тобто виявляє її як homo sapiens. Проаналізувати походження певного слова (похідне слово) – означає виявити інше слово, від якого воно утворилося (твірне слово). Коли на базі твірного слова утворюється похідне, то на основі одного лексичного значення виникає інше, нове. Так, у наведених вище прикладах на базі значення «центральный орган кровоносной системы» виникло значення «гніватися», а на основі значення «стягати мотузкою» – значення «дія для безумовного виконання». Отже, тут і далі ми матимемо справу з переносним значенням, яке втілюється у формі метафори чи метонімії. Змістовий зв'язок між твірним і похідним словами у мовознавстві дістав назву *семантичної мотивації слова*. Виявити цей зв'язок для лексики, що позначає інтелектуальну діяльність, і є метою пропонованої статті.

Будь-яке наукове дослідження, як відомо, має своїм першим етапом пошук потрібної інформації. Ставлячи собі якусь мету, вчений розпочинає збирати факти для аналізу. Порівняймо усталені вислови: *пошукова активність, пошук істини, творчі шукання*. В українській мові є два слова, які походять із класичних мов і своєю етимологією відбивають цей етап наукової праці – *інтелект* і *логіка*. Перше з них утворене за допомогою префікса *inter-* (*inrel-*) «між» від латинського дієслова *legere* «збирати». Друге походить від давньогрецького *λόγος* «слово; мова; роздум», пов'язаного з дієсловом *λέγω* «збираю». Виходить, первісна семантична

мотивація цих двох іменників – «шукати, відбирати (знання)».

Якщо пошуки вести вперто й наполегливо, то вони зазвичай увінчуються успіхом – науковець знаходить те, що шукав. Про це свідчить, зокрема, походження таких слів, як *винаходити, винахідливий, знахідка, знайти (рішення)* – усі вони утворені від дієслова *находити*. У цю ж групу можна віднести й іменник *евристика* «метод навчання, який стимулює творче мислення; методика пошуку істини», що походить від давньогрецького дієслова *εὑρίσκω* «знаходжу».

Шукаючи потрібні йому факти, науковець використовує різні органи чуття. І цілком природно, що найбільше інформації його розум отримує через такий сенсорний канал, як зір. Лексикою з первісним значенням «дивитися, бачити, сприймати зором» мотивована ціла низка слів, яка характеризує інтелектуальну діяльність людини. Так, від дієслова *бачити* «сприймати зором» утворилися *бачити* «розуміти, усвідомлювати», *убачати* «вважати», *передбачати* «припускати, прогнозувати майбутнє». Від *глядіти* «дивитися» і *погляд* «спрямованість зору» походять *оглядати* «оцінювати щось із певних позицій», *погляд* «думка, спостереження», *світогляд* «система поглядів на життя» і *далекоглядний* «передбачливий». Порівняйте ще *короткозорий* «недалекоглядний, непроникливий» і *очевидний* «безперечний» (← «дуже помітний, неприхований»).

Деякі запозичення теж мають «зорове» походження, але воно, даруйте за мимовільний каламбур, не таке очевидне. Слово *вникати* «вдумуватися» запозичене зі старослов'янської мови (*въникати*). Там воно було утворено з префікса *въ-* «напрям руху всередину» і дієслова *никати* «схилятися, нахилитися». Отже, лексичне значення розвивалося так: «нахилитися» → «придивлятися» → «вдумуватися». Слово *інтуїція* «проникливість, здогад» походить із латин-

ської мови і пов'язане з іменником *intuitus* «погляд» та дієсловом *intuērī* «уважно дивитися, звертати увагу». Такий важливий загальнонауковий термін, як *теорія*, запозичений із давньогрецької мови, де відповідне слово (θεωρία) первісно означало «розгляд, споглядання».

Із психологічних законів концентрації уваги відомо, що коли людина на щось дивиться, то першим їй у вічі впадає саме той предмет, який певним чином виокремлюється на загальному тлі, виділяється з-поміж інших предметів. Мабуть, саме через це деякі наукові терміни в кінцевому підсумку зводяться до дієслів або дієприкметників зі значенням «кидати, виставляти наперед, класти перед очима». Це, знову ж таки, часто вживані слова, запозичені з класичних мов – латинської чи давньогрецької: *об'єкт* (дослідження), *об'єктивний* ← лат. *objectus*, букв. «кинуте вперед; те, що міститься попереду»; (науковий) *проект* ← лат. *prōjectus* «кинутий уперед, висунутий наперед»; *проблема* ← дгр. *πρόβλημα*, букв. «щось кинуте, виставлене вперед»; *теза* ← дгр. *τήθημι* «кладу, ставлю» (пор. ще укр. *ставити мету, ставити питання, ставити під сумнів*).

Але щоб виділити предмет, не обов'язково кидати чи виставляти його наперед. Можна ще зробити на його поверхні якусь позначку, клеймо чи відбиток. Так, від *мітити* «ставити мітку, робити позначку» утворилося кілька дієслів ментальних дій: *підмічати* «досліджуючи, робити певні узагальнення; звертати увагу», *намічати* «передбачати, планувати», *помічати* «виявляти щось; звертати увагу». Порівняйте ще *міркувати* «замислюватися», яке походить від нім. *merken* «позначати; помічати», пов'язаного з *Marke* «марка, знак».

Позначити предмет можна й зробивши на ньому якийсь креслення. Цей спосіб у мові теж став символічним заміником деяких розумових операцій: *накреслювати* (*перспективи*) «намічати наперед, планувати» і

підкреслювати «звертати увагу». Можна ще сказати *викреслити з пам'яті*, тобто «примусити себе забути». Цей вислів засвідчує, що людська пам'ять в українській мові уявляється наче якась м'яка чи не надто тверда річ, на якій можна запросто робити різні позначки або надавати їй бажаної форми: *вбитися в пам'ять* «добре запам'ятися» (← *вбитися* «заглибитися внаслідок удару»), *карбуватися в пам'яті* (← *карб* «нарізка, зарубка»). Натомість, щоб назвати процес забування, мова використовує протилежні операції: *згладитися з пам'яті* і *стиратися з пам'яті*. А про те, що забути ніяк не вдається, ми кажемо: *незгладиме враження*. Своєрідною позначкою можна вважати й відбиток на дорозі – слід. На базі відповідного кореня утворилася така наукова лексика, як *дослід* «наукова розвідка; експеримент», *досліджувати*, *наслідок*.

Отже, вчений опрацював емпіричну базу своєї розвідки: з-поміж величезного розмаїття фактів вирізняв головні, визначальні, та відібрав їх для подальшого вивчення. Тепер розпочинається наступний етап дослідження – уважний аналіз цих фактів. А з чого починається аналіз? З того, що для нього треба мати якісь вихідні положення, аксіоми чи постулати, вже встановлені закони та закономірності, які не потребують доказів і на які можна надійно спертися. Для цього початкового моменту аналітичного мислення мова знайшла оригінальну метафору – «стояти на землі». Тобто науковець так спирається на вихідні постулати своїх міркувань, як звичайна людина спирається на ґрунт. Порівняймо: *ґрунтуватися* «спиратися на щось у своїх думках», *підґрунття* «основа, на якій щось базується», *обґрунтований* «аргументований, переконливий», *спиратися* (на аргументи) (← «стоячи, прихилитися, налягати на щось»). Від лат. *cōnstāre* «твердо стоя-

ти» пішло дієслово *констатувати* «установлювати, визначати наявність», а від лат. *planta* «підшва, ступня» – укр. *план* «задум, проект» (букв. «те, на чому стоять»).

Крім того, метафорична модель «стояти на землі, спиратися на щось тверде» послужила джерелом утворення слів і фразеологізмів, що характеризують переконання людини, вольові риси її характеру: *стійкий* «наполегливий, твердий» – букв. «який твердо стоїть», *стояти на своєму* «твердо дотримуватися певних поглядів»; *постійний* «який зберігає вірність поглядам, уподобанням» – букв. «який стоїть на тому самому місці» і *самостійний* «вільний, незалежний» – букв. «який стоїть сам, без сторонньої допомоги», *мати міцний ґрунт під ногами* і *твердо стояти на ногах* «почуватися впевнено, незалежно». Коли ж нам треба сказати, що людина змушена відмовитись од своїх поглядів і переконань, то ми використовуємо протилежну дію: *поступитися* (в дискусії) – букв. «зійти з певного місця».

Якщо досі йшлося про те, що на землі стоїть саме людина, то в наступній групі прикладів наукової лексики людина вже сама щось ставить на землю, робить цю поставлену річ міцною і тривкою: *установити* «визначити, розпізнати» (← «ставити, поміщати»), *підтримувати* «поділяти погляди, виступати на захист» (← «тримаючи, не давати впасти»), *обсталяти* (*аргументами*) «обґрунтовувати, надавати вірогідності» (← «ставити навколо чи вздовж»), *підвести базу* (*під теорію*) (← *база* «основа, ґрунт»), *будувати аргументацію* (*на чомусь*). Етимологія терміна *гіпотеза* зводиться до давньогрецького дієслова ὑποτίθημι «підкладаю, кладу в основу», а латинське за походженням *позиція* генетично пов'язане з дієсловом *rōpere* «класти, розміщувати».

Тоді, коли знайдено вихідні постулати, аксіоми, від яких можна відштовхнутися, і розпочинається, власне, процес «думання».

Щоб схарактеризувати його у слові, дати йому якість лексичне позначення, мові треба було знайти ще одну метафоричну модель. І вона її знайшла. Придивімось очима лінгвіста до щойно вжитих висловів *вихідний постулат* і *відштовхнутися від аксіоми*. У прямому значенні їх об'єднує ідея руху людини від певної точки. Ось іще словосполучення зі схожою семантичною мотивацією: *вихідний пункт міркувань*, *вихідні дані*, *виходити з розуміння*. У прикладах *виводити* «робити висновок» та *умовивід* «логічна дія» наголошено, що людина не тільки виходить сама, а ще й веде когось із собою. Сюди ж можна віднести й такі відомі назви розумових операцій, як *абстрагувати* (← лат. *abstrahere* «відтягати, уводити»), *дедукція* (← лат. *dēdūcere* «відводити, зводити, спустити вниз») та *індукція* (← лат. *indūcere* «вводити, проводити»).

А якщо є певний пункт, з якого виходять чи виводять, значить, має бути і дорога. Саме образ дороги і став тією найпростішою метафорою, якою мова символічно передає перебіг мислення, його цілеспрямованість і розвиток у часі. Порівняймо: *напрямок думок*, *науковий підхід*, *наводити на думку*, *навідне запитання*, *підводити до висновку* – скрізь наявний мотив дороги та руху по ній.

Більше того, виявляється, що дорогою може йти не лише окрема людина, а й цілий натовп. Той, хто прямує попереду, асоціюється у нашій мові з прогресом: *передній край науки*, *передова теорія*, а той, хто плентається у хвості, – з регресом, консерватизмом: *відсталі погляди*. Тоді ж, коли науковці розглядають чи оцінюють ті самі факти порізно, коли між ними виникають протилежні думки чи незгодженості, мова пропонує нам скористатися метафорою «рухатися різними шляхами»: *розходитися в поглядах*, *ідейний розбід*, *теоретичні розбіжності* (← *розбігтися* «швидко розійтися в різні боки»), *іти своєю дорогою*.

Ситуація, коли мислитель досяг бажаної мети, переконав себе чи когось в істинності своїх міркувань, відбивається у мові за допомогою лексики та фразеології, мотивованої ідеєю «прийти; досягти кінця шляху»: *дійти висновку, дійти думки, дійти своїм розумом, добратися до суті, досягти мети, довести теорію*. Дійшовши до кінцевого пункту, мислитель припиняє свою ходу: *спинити увагу, спинитися на думці, спинити вибір*. А коли досягти мети не вдається, коли предмет наших міркувань так і лишився складним, неясним, незрозумілим, ми кажемо: *недохідливий, недосяжний, неприступний* – слова, що у прямому сенсі означають «такий, до якого неможливо дістатися».

Отже, метафора дороги передає процесуальність мислення. Це, так би мовити, думання взагалі. А чи є в українській мові приклади, семантична мотивація яких відображувала б якісь конкретні розумові дії, операції з обробки інформації? Такі приклади є, і постали вони внаслідок метонімії, коли позначення певної звичної дії, виконуючи яку людині треба поміркувати, стає назвою самого цього міркування як такого. Наприклад, дієслово *оцінювати* у прямому сенсі означає «визначати вартість». Унаслідок метонімії його лексичне значення узагальнилося (→ «думати, міркувати, складати уявлення»), і слово почало застосовуватися до значно ширшого кола операцій, не обов'язково пов'язаних із визначенням грошової вартості: *оцінювати гіпотезу, оцінювати нові факти, оцінювати критику*.

Це дієслово, як неважко здогадатися, попервах уживалося в галузі торгівлі. Крім нього, з цієї сфери до наукового лексикону потрапила ще ціла низка слів. Продаючи товар, торговцеві слід визначити його вагу. Від слова *вага* походять такі переносні позначення інтелектуальних дій: *зважувати* «визначати, оцінювати, обмірковувати», *зважати* «звертати увагу», *вагатися* «по-

чуватися непевно, приймаючи рішення», *виважувати* «всебічно обмірковувати» (порівняйте ще *виважена думка*), *зауважувати* «висловлювати міркування з якогось приводу», *увага* «зосередженість на предметі». Про людину, яка здатна тверезо міркувати, ми кажемо *розважливий чоловік*, а коли людина осмілюється на якийсь учинок, говоримо *наважилася*. У слові *важливий* відбувся семантичний перехід «який має велику вагу» → «який має велике значення», а у слові *вагомий* – перехід до значення «змістовний, авторитетний, переконливий». Між іншим, науковий термін *аксіома* теж має схожу семантичну мотивацію: в кінцевому підсумку він зводиться до давньогрецького дієслова *ἄγω* «важу, жену».

Зваживши товар, торговець визначає його точну вартість, тобто починає рахувати. Цей етап в операції «купівлі-продажу» теж послужив першоджерелом для лексики, що позначає різні розумові дії: *розраховувати* «припускати, уважати за можливе», *враховувати* «брати до уваги», *обчислювати* «обмірковувати». Латинське за походженням дієслово *інтерпретувати* в сучасній українській мові означає «розкривати зміст, витлумачувати» і теж має «торговельне» минуле, бо утворене з префікса *inter-* «між» й основи іменника *pretium* «ціна, вартість, плата».

Торгівля – не єдина професія, що спричинилася до виникнення лексики інтелектуальних дій. У цьому плані можна назвати ще кравецтво та інші ремесла, де треба виконувати різні операції з матерією, нитками чи мотузками: *розв'язувати* «вирішувати» ← *розв'язувати* «роз'єднувати кінці чогось зв'язаного» (порівняйте ще *розв'язати вузол* «вирішити складну проблему»), *вирішувати* ← давньоруське *рѣшити* «в'язати, розв'язати», *висновок* «логічний підсумок» ← *снувати* «перемотувати нитки», *розвивати думку* ← *розвивати* «розгортати щось згорнуте, скручене», *заплутаний* «складний» і *плутане пояснення* ← *плу-*

тати «безладно переплітати». Порівняйте ще усталені вислови *зловити нитку і знайти кінці* «зрозуміти», *нитка думки* «последовність, основний напрямок».

У класичних мовах, звідки ми запозичили багато поширених термінів, деякі розумові дії теж уподібнювалися до елементарних дій розв'язування та зав'язування, з'єднання чи роз'єднання. Інакше кажучи, мислитель так оперує думками та судженнями, як ремісник снує мотузками чи поєднує деталі якогось механізму. Порівняймо: *аналіз* «розумове розчленування на компоненти» ← давньогрецьке ἀναλύω «відв'язую, розв'язую»; *синтез* «розгляд явищ у їхній цілісності, взаємозв'язку» ← дгр. σύνθεσις «з'єднання, складання»; *критика* «розгляд й оцінка з метою виявити вади» ← давньогрецьке κριτική «здібність, розбирати», яке пов'язане з κρίνω «розділяю, розрізняю»; *асоціація* «психічний зв'язок між уявленнями, думками, почуттями» ← лат. *associāre* «приєднувати».

Нарешті, ми дісталися останньої стадії процесу мислення. Після того, як науковець зібрав інформацію та піддав її різним розумовим операціям – аналітичним і синтетичним, у нього починає зароджуватися розуміння. Перед ним відкривається її величність Істина. Однак, як саме це відбувається, як людина досягає мети пізнання – навіть фахівцям сьогодні до кінця ще не відомо. А втім, мовцям треба було дати процесові розуміння якісь назви, певні його позначення. Для цього було знайдено ще одну невігядливу метафору – «брати до рук, хапати». Тобто «розуміти» у мові буквально означає «привласнювати, брати собі, робити своїм».

Порівняймо численні усталені вислови: *оволодіти знаннями, опанувати навчальний курс, уловити смисл, ухопитися за думку, підхопити ідею, охопити розумом, хапати на лету, набути досвіду* (← *набути* «стати

власником»), *набиратися знань, засвоїти вчення, осягнути теорію, нахапатися знань, отримати знання, прийняти докази*. Елемент «брати до рук» наявний і в первісному значенні таких висловів, як *перебирати у пам'яті й торкатися проблеми*. Коли ж ідеться про те, що людина не розуміє інформації, вважає її за хибну чи недостовірну, ми кажемо *відкинути гіпотезу, не приймати пояснень, відмовитися від припущення* – тобто буквально «не брати до рук».

Первісну мотивацію «брати до рук» має і таке слово, як *поняття* «думка, що фіксує суттєві ознаки предметів і явищ». Дієслово, від якого утворився цей термін, у праслов'янській мові (нею розмовляли слов'яни у той давній період, коли ще жили разом) мало вигляд **ponimati* і було утворене за допомогою префікса *po-* від дієслова *imati* «брати, ловити, хапати». Від нього, до речі, свого часу утворилася ще ціла низка дієслів сучасної української мови: *виймати, займати, здіймати, наймати, обіймати, піймати, приймати* тощо. Отже, *поняття* буквально означає «взяте, схоплене», і з погляду етимології узвичаєний вислів *мати поняття* «розуміти» видається дещо тавтологічним.

Цікаво, що аналоги *поняття* в деяких західноєвропейських мовах мають ту саму семантичну мотивацію. Французьке й англійське *concept* зводиться до давньолатинського *concipio* «збираю, приймаю, задумую», утвореного за допомогою префікса *con-* «з-» від дієслова *capio* «беру, одержую, приймаю». А німецьке *Begriff* утворилося від дієслова *greiffen* «хапати, схопити». Очевидно, тут ми маємо справу з процесом семантичного калькування.

Наша розвідка була б неповною, якби ми обминули увагою такі поширені дієслова, як *думати, мислити і гадати*. Яка їхня етимологія? На жаль, вона й досі лишається до кінця не проясненою. Тобто ці слова та їхні сучасні значення настільки

давні, що вказати якесь інше слово з іншим значенням, від якого вони могли б утворитися, етимологи з певною вірогідністю поки що не можуть. Це стосується слів *думати* й *мислити*. Що ж до *гадати*, то воно найімовірніше пов'язане з *год* («рік») та *годити*, *вгодити*, а далі — зі спільнокореновими словами в індоєвропейських мовах зі значеннями «думати; припускати; підозрювати; досягати; знаходити; хапати».

Це, звісно, далеко не всі слова української мови з до кінця не з'ясованим походженням. І це означає, що етимологам є ще над чим працювати, їхні дослідження триватимуть і далі. Ми ж будемо підбивати підсумки.

Отже, першоджерелами лексики та фразеології, що позначає найрізноманітніші розумові операції, стали цілком конкретні дії, до яких людина вдається у своєму повсякденному житті: шукає, знаходить, дивиться, кладе перед собою, робить позначку, стоїть на землі, ставить на землю, виходить, прямує, доходить, оцінює, зважує, рахує, в'яже, хапає. Щоб виконати кожну з цих практичних дій, людині треба замислитися, застосовувати розумові зусилля. Звідси, очевидно, й розвинулися відповідні лексичні значення.

Саме в такий спосіб етимологія відтворює багатовікові зусилля людини усвідомити й назвати явища свого розумового світу. Ось чому ми кажемо, що мова зберігає в собі історію думки.

П. Селігей

НОМО SAPIENS: ЯК ВІН ВІДОБРАЖЕНИЙ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Резюме

У статті досліджено походження українських слів і фразеологізмів, що позначають різні розумові операції людини. Виділено головні тематичні групи лексики, на базі яких утворилися ці слова та фразеологізми. З'ясовано, що в основі їхньої семантичної мотивації лежать назви конкретних, практичних дій, до яких людина вдається у своєму повсякденному житті.

P. Selihay

НОМО SAPIENS: HOW IT'S REFLECTED IN UKRAINIAN LANGUAGE

Summary

In the article the origin of Ukrainian words and phraseological units denoting different mental operations of human beings is examined. The main thematic groups of vocabulary are singled out that are the basis of words and phraseological units formation. It's determined that their semantic motivation is based on nomination of concrete practical actions of a human being in everyday life.